

Жила Н.В.

ЧАСОВО-ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ МАЛОЇ ПРОЗИ ЗБІРКИ

«Історії без батьківщини» ТА ЦИКЛУ «Перед метаморфозою»

Ервіна Штріттматтера

Ервін Штріттматтер – один із видатних письменників Німеччини, до творчості якого неодноразово звертались зарубіжні та вітчизняні літературознавці (К. Вернер, Г. Гаспар, Х. Плавіус, М. Резо, Р. Гілліг, М. Шмідт, К. Бергер, Г. Шуберт, Е. Цак, Ф. Мейер-Госау, Х. Панкоке, Б. Хаймбергер, Г. Дроммер, С. Львов, Л. Копелев, К. Шахова, Л. Симонян, Л. Маркелова, Г. Агальцев та інші).

Поштовхом для визначення принципів побудови хронотопу в збірці малої прози «Історії без батьківщини» (2004) та циклі оповідань «Перед метаморфозою» (2002) Е. Штріттматтера стало те, що, по-перше, дані книги ґрунтовно не вивчались вітчизняними дослідниками літератури і є невідомими українському читачеві, по-друге, часово-просторова організація малої прози німецького письменника отримала недостатньо уваги з боку науковців.

Проблема нашої розвідки входить у коло питань сучасного незаангажованого літературознавства, пов'язаних із дослідженням художньої прози Е. Штріттматтера та визначенням особливостей творчої манери митця.

Одним з визначальних елементів побудови художнього світу письменника, як стверджує зарубіжний теоретик літератури А. Темірболат, є хронотоп, який обумовлює жанрову своєрідність, особливості структурної організації та оповідної системи твору [4]. Погоджується із такою думкою російський літературознавець П. Подковиркін: «Внутрішній світ художнього твору виявляє себе в першу чергу через особливі закони простору і часу, тому аналіз художнього світу – це перш за все аналіз просторово-часової організації твору» [2, с. 1].

А. Темірболат виділяє в структурі художнього хронотопу кілька рівнів: хронотоп зображуваної дії (хід часу, послідовність того, про що розповідається); хронотоп автора-оповідача (естетичні погляди письменника, його ставлення до зображуваних подій); хронотоп героїв (буття та внутрішній світ персонажів) [3].

Отже, митець вибудовує, як зазначає російський дослідник П. Горностай, суб'єктивний творчий світ зі своїм простором і часом як частину «життєвого світу особистості» [1, с. 16]. Науковець розділяє психологічний часово-просторовий світ людини на світ, який відтворює події власного життя (його підґрунтя – біографічний час), та світи, що людина «привласнила» протягом життя (події оточуючого світу з життя інших людей) [1]. П. Горностай стверджує, що «привласнення чужих життєвих світів може мати різний ступінь інтеріоризації від простого відбиття події в когнітивній сфері людини до переживання (співпереживання) цих подій у повному розумінні слова» [1, с. 1].

Події оповідань збірки малої прози «Історії без батьківщини» Е. Штріттматтера розгортаються у кількох планах художнього світу: реальному («Великий момент», «У пошуці», «Сиві конкуренти», «З колишнього часу» та багато інших), історичному («Холера»), онейричному («Те, що не повертається»). Збірка включає спогади головного героя, його міркування (твори автобіографічного характеру), історії з життя інших людей.

Основна частина малої прози Е. Штріттматтера, як відомо, має автобіографічний характер, що вже теоретично передбачає визначальну роль пам'яті, спогадів людини.

Основою на класифікації німецьких науковців Е. Ассманн і С. Дирофф [5] у часово-просторовий організації історій, викладених автором на основі власних спогадів, можна розмежувати три види топосу: місцевості поколінь (Generationenorten), пам'ятні (Gedenkort), меморіальні (Erinnerungsorten) та травматичні місця (traumatische Orten). Перший із названих видів топосу, пов'язаний з родинною генеалогією (живими та померлими родичами), знайшов своє відображення в не багатьох оповіданнях збірки «Історії без батьківщини». Так, події оповідання «Великий момент» розгортаються у рідному селі автора-розповідача в саду його дідуся Готфріда Юрішки. А оповіданнями «У пошуці» і «На пагорбі конвалій» письменник знайомить читача зі своїми батьками. Ширшого втілення хронотоп поколінь отримав у романній трилогії Е. Штріттматтера «Лавка» та календарних історіях «Шульценхофський календар усякої всячини».

Виникнення другого виду топосу зумовлене пам'ятними подіями та епізодами життя, які митець ніби знову переживає, переповідаючи їх на сторінках своїх творів. Серед автобіографічних оповідань «Історій без батьківщини» переважають твори саме з такою часово-просторовою побудовою: «Дружба», «Народження», «Полювання», «У лісових робітників», «Ялинка на околиці», «З минулих часів», «Редактори», «Терновий кущ», «Прогулянка», «Шапка шефа», «Фіолетовий вечір», «На порубці», «Купити наділ у Рейнсберзі», «Матт і старий в Ісландії».

У межах топосу третього виду, який має відображати власне значущі історичні факти в житті письменника, розігруються події деяких оповідань без назв циклу «Перед метаморфозою», що безпосередньо стосуються виходу в світ останньої частини трилогії «Лавка». Адже, як відомо, цей роман посідає одне з провідних місць у літературі НДР.

Топос четвертого виду свідчить про наявність душевної рани, що не може навіть з роками загоїтись, і співвідноситься у творах Е. Штріттматтера з подіями Другої світової війни, відтвореними в короткому оповіданні «Морозна ніч» збірки «Історії без батьківщини» та ряді оповідань без назв циклу «Перед метаморфозою». До речі, трагічні факти з історії ХХ століття є невід'ємною частиною літератури Німеччини, адже,

як запевняє С. Дирофф, жодна родинна історія не випускає з пам'яті часи націонал-соціалізму та «інші катастрофи ХХ століття» [5, с. 4]. Але, продовжує науковець, не кожен може розповісти про те, що завдає болю, хоча розповіддю можна перемогти травму [5].

Т. Гранзов виділяє кілька типів поєднання сюжетного (Erzählzeit) і фабульного (erzählte Zeit) часів: співпадання (передача прямої мови персонажів), фабульний час довший за сюжетний (зображення цілого або значного проміжку часу життя персонажа), фабульний час коротший за сюжетний (відтворення потоку свідомості) [6].

В автобіографічних оповіданнях збірки «Історії без батьківщини» («Великий момент», «У пошуці», «З минулого часу», «У лісових робітників», «Те, що не повертається», «Редактори») письменник розглядає описувані події з позиції людини, для якої вони відбулися вже багато років тому. До такого висновку підштовхують авторські зауваження: «таким було дитинство» [7, с. 11], «...це був час між моїм третім і п'ятим роками життя...» [7, с. 12], «це було у дні між зимою і весною» [7, с. 23], «...було якось...» [7, с. 35], «одного дня у молодості...» [7, с. 66] тощо. А в оповіданні «З минулого часу» автор уже самою назвою налаштує читача на те, що описана історія трапилась давно. Такою визначеною часово-просторовою дистанцією між автором-оповідачем і зображуваними подіями, які мали місце в реальному житті, письменник суттєво розширює хронотопічні рамки сюжетного часу творів.

У переважній частині оповідань збірки «Історії без батьківщини» сюжетний час є значно коротшим за фабульний (Zeitraffung). Письменник, звертаючись протягом викладу подій до минулого часу, подає ніби відсторонений погляд на власне життя. Прикладами стисло розгортання (у кількох словах або реченнях) епізодів свого життя або певного випадку з нього є оповідання «Великий момент», «У пошуці», «Морозна ніч», «Народження», «Полювання», «Ялинка на околиці», «З минулого часу», «Туберкульоз-здорові», «Вічна трагедія», «Прогулянка», «Тінь від бузини», «Шапка шефа», «Повернення Матта», «Фіолетовий вечір», «Зачаття», «Нове вікно», «Ваги», «Самообман», «Ми подорожували верхи кіньми», «У гроті», «Доктор», «На пагорбі конвалій», «Купити наділ у Рейнсберзі», «Матт і старий в Ісландії». Автор зосереджує свою увагу і увагу реципієнта тільки на подіях, описаних в оповіданні. Те, що безпосередньо не стосується змалюваної ситуації (або випадку), розповідач (оповідач) не бере до уваги. Фабульний час від кількох років до години найчастіше передано кількома хвилинами (секундами) сюжетного: «Три роки – і ми досягли того, чого хотіли» [7, с. 45]; «Так проминув цілий рік» [7, с. 141]; «Це було вранці. Зараз ввечері...» [7, с. 54]; «Через деякий час він стояв перед каштанами...» [7, с. 69] тощо. У такий спосіб письменник, перестрибуючи певний часовий проміжок, згущує описані події.

У більшості оповідань збірки «Історії без батьківщини» домінує хронологічна побудова сюжету. Епізоди, логічно поєднуючись між собою, передають ясну картину певної життєвої ситуації персонажів. Одним із багатьох прикладів послідовного викладу подій може стати оповідання «Великий момент»: хлопчик пасе з дідусем коня; поки старий відійшов, хлопчик осідлав коня, щоб проїхати верхи, здійснивши свою мрію; кінь поніс, і хлопець мало не постраждав; герой вдома.

Але у Е. Штріттматтера досить часто хронологічність зображення дії розширюється завдяки повторюваності її окремих суттєвих моментів. Як один із прикладів - оповідання «Привласнення»: старий іде до магазину за продуктами, через власний недогляд плутає товари, кілька разів без успіху обмінює те, що взяв помилково, на потрібне, кінець кінцем привласнює неоплачений продукт, аби швидше позбутися осудливих поглядів інших покупців, підкидає заховане до іншого магазину, щоб не відчувати за собою провину. В іншому оповіданні «На пагорбі конвалій» розповідається про прогулянку головного героя до одного й того самого місця, де ростуть конвалії. Автор наголошує на тому, що його відвідування пагорбу навесні триває дуже багато років, зазначаючи кілька разів протягом оповідання: «Уже п'ятнадцятий раз я бачу...» [7, с. 127], «П'ятнадцять років я їжджу верхи за конваліями на цей пагорб» [7, с. 127], «рік за роком...» [7, с. 130] тощо. Зосередженість письменника на події, яка повторюється чимало років підряд (циклічно), підкреслює її виключну значимість у житті розповідача.

Е. Штріттматтер нерідко перериває «фіктивно-теперішню послідовність дії» [6, с. 1] (Zeitraffung) для того, щоб звернутися до минулого (Rückwendung): дитинства, юності героїв, певних ситуацій, які вмотивовують вчинки персонажів тощо. В оповіданні «Купити наділ у Рейнсберзі» розповідач, відчувачуючи важкість шуби, коротко згадує: «Протягом свого життя я обходився без хутряного пальта, а іноді у мене не було зовсім ніякого пальта» [7, с. 184]. В іншому оповіданні «Доктор» автор дає коротку інформацію про дружину доктора: «Отже, жінка, яка стоїть біля мене, його друга дружина...» [7, с. 119]. Таким чином, автор звертається до минулого як побіжного тлумачення окремих епізодів того, про що розповідає.

У деяких оповіданнях письменник занурюється у детальніші спогади і розкриває цілі передісторії описаних подій. В оповіданні «На пагорбі конвалій» головному персонажеві-оповідачеві запах конвалій навіює згадку про випадок із власного дитинства. «Він відносить мене на п'ятдесят років назад» [7, с. 128], - повідомляє автор і розповідає пригоду про маленького хлопчика, який «носив п'яті штани» [7, с. 128]. Або в оповіданні «Маленький бог, або рись» автор вводить розповідь про головного героя, повертаючись до його минулого, про яке «нашепотів» [7, с. 138] їх спільний знайомий – інший персонаж твору. «Перш ніж він став тим, ким він є, він був...» [7, с. 138], і далі йдуть подія за подією з життя «маленького бога» [7, с. 136] аж до тієї миті, як розповідач побачив цього чоловіка. Тобто в наведених та інших подібних випадках йдеться про таку композиційну побудову твору, як оповідання в оповіданні, що характеризується вже більш розгалуженою часово-просторовою організацією оповідання.

Поряд із ретроспекцією автор використовує, але значно рідше, прийом прогнозування майбутнього. В оповіданні «Ми подорожували верхи кіньми» розповідач, переказавши історію коханців, які зустрічаються крадькома від власних родин, повідомляє: «Тепер він від'їжджає, для того щоб на три дні відпустки зайняти

підготовлене *гніздо кохання ...*» [7, с. 87]. Отже, оповідач передає відоме в загальному плані недалеке майбутнє діючих осіб, налаштовуючи читача на суб'єктивне сприйняття подій, які ще відбудуться, на співтворчість із автором оповідання. А от в іншому оповіданні «Купити наділ у Рейнсберзі» оповідач викладає окремі відомі факти майбутнього: «Чи відчував я, що пізніше представлю цей острів в одній театральній виставі у столиці і на сцені?» [7, с. 184]. Тим самим автор розширює хронотоп твору, даючи зрозуміти читачеві, що описана історія – одна зі сторінок його минулого життя.

Одним із яскравих, але таких, які не часто зустрічаються, прикладів тривалішого (ніж фабульно-сюжетний) оповідно-розповідного часу є «Те, що не повертається». Власне кажучи, цей твір можна віднести до безфабульних: оповідання передає міркування (внутрішній монолог) людини без їх співвіднесення з об'єктивно-історичною реальністю. Як вкраплення таке явище спостерігається в деяких оповіданнях письменника («Зрада», «У пошуці», «Великий момент», «Купити наділ у Рейнсберзі»), що зумовлюється філософським характером його малої прози взагалі.

Найяскравішими моментами для сприйняття читача є, звісно, відтворена автором пряма мова персонажів. Адже, співпадання оповідально-розповідного часу з фабульно-сюжетним увиразнює події реальної дійсності. Пряма мова, навіть невиділена Е. Штрітматтером графічно, наближає реципієнта до діючої особи, дає можливість стати йому ніби учасником комунікації. Тим більше, що Е. Штрітматтер максимально наближає мову своїх персонажів до говірної, вживаючи просторічні слова, діалектизми, професіоналізми тощо.

Пильної уваги заслуговує просторово-часова організація малої прози письменника з боку того, що всі оповідання (за деяким винятком) утримують у собі всі три (або, принаймні, два) можливі випадки поєднання оповідно-розповідного та фабульно-сюжетного часів. Тобто автор вводить для відтворення основної події твору діалоги, пряму і непряму мову персонажів, міркування героїв різного плану тощо. З цієї причини вживання часових форм в оповіданні може варіюватися (минулий, теперішній, майбутній). Не дивлячись на таку часову і просторову неоднорідність, автор у повній мірі досягає цільності творів малої прози. На підтвердження такої думки можна навести як приклад оповідання «Холера», «Купити наділ у Рейнсберзі», «Матт і старий в Ісландії». Так, хронотопічна багатомірність, притаманна цим оповіданням, пов'язана з раптовими або запланованими переміщеннями персонажів: подорож у межах Німеччини з однієї місцевості до іншої протягом короткого часу («Купити наділ у Рейнсберзі», «Образа»), поїздка за межі Німеччини («Матт і старий в Ісландії», «Зрада»), відрадження головного героя до віддалених країн світу, які відбувались планомірно і склали майже ціле його життя («Холера») тощо.

Складністю і різноплановістю характеризується хронотоп оповідання «У гроті». Дія твору майже не виходить за межі гроту – житла однієї селянської пари. Розповідчач чітко визначає простір, у якому відбуваються події, описуючи приміщення, інтер'єр, що не часто зустрічається у короткій прозі Е. Штрітматтера. Письменник зображує переважно відкриту місцевість (ліс, луки, сад, вулицю), не обмежуючи зображуване чотирма стінами. Така ознака стилю митця ґрунтується на своєрідності його світогляду: постійне тяжіння до природи, яку автор вважав, як уже зазначалось нами раніше, основою буття людини. В оповіданні «У гроті» прозаїк, правда, також розширює межі розповідного часу і простору подій, які відбуваються безпосередньо у присутності оповідача, ретроспективними відступами про минуле кожного з персонажів, передісторію їхнього спільного життя.

Частина малої прози збірки «Історії без батьківщини» складається з оповідань про природу, які зображують пори року (весну: «Дерева, що плачуть», літо: «На порубці»), життя тварин («Ми подорожували верхи кінями») тощо. Хронотоп цих оповідань не співвідносний із певними конкретно-історичними межами.

Складною і багатомірною організацією характеризується художній часопростір циклу малої прози Е. Штрітматтера «Перед метаморфозою». До такого висновку підштовхує своєрідність побудови циклу: оповідання автобіографічного характеру переплітаються з історіями про інших людей, філософськими роздумами, мініатюрами про природу тощо. Звісно, кожна з описаних подій відбувалась у свій час і в певному просторі, що призводить до різнопланової розширеної просторово-часової організації всього циклу як цілого. Але стосовно хронотопу кожного окремого оповідання слід відмітити його певну вузькість і одноплановість, оскільки сама жанрова віднесеність малої прози відзначається мінімальністю обсягу, а звідси й ущільненням меж хронотопу.

Часопростір циклу «Перед метаморфозою» частково співпадає з об'єктивно-історичним. Але тільки частково, бо головні події оповідань уже відбулися і зображуються автором як завершені, з певними наслідками. Характерною ознакою для циклу є те, що письменник у ряді оповідань про власну творчість нагадує рік подій: «я мушу знову перерватися і трохи розповісти про рік 92» [8, с. 61] або «я розповім знову коротко про час, коли мені виповнилось вісімдесят ...» [8, с. 138] тощо. Далі після такого вступу автор-оповідач занурюється у спогади про власну родину, батьків, родичів. В оповіданнях подібного типу має місце хронотоп, безпосередньо пов'язаний із родинними витоками письменника.

Невелика кількість оповідань циклу «Перед метаморфозою» зберігає хронологічний виклад подій сюжетного часу, коротшого за фабульний: автор-оповідач їде на власному авто до брата; потрапляє в аварію на дорозі; його забирають до лікарні; виписується додому [8, с. 5–9]. Основний виклад подій головний герой перериває філософськими роздумами, зверненням до читача, короткою ретроспективною історією персонажів тощо. У такий спосіб письменник розширює хронотоп оповідання, висуваючи на передній план не саму подію, а її місце і наслідки в житті автора-оповідача.

Стильовою своєрідністю більшості оповідань циклу «Перед метаморфозою» є асоціативний тип зв'язку

подій оповідання. Наприклад, оповідання [8, с. 84–91] починається розповіддю про шультенгофських коней і поні, неприязнь до поні у автора-оповідача була співвіднесена із таким же ставленням до автомобіля «Волга». Тому далі йдеться про машину і її продаж росіянам. Росіяни, в свою чергу, - ланцюжок до спогаду однієї історії вночі, що трапилась наприкінці Другої світової війни (росіяни-солдати нечемно поводились з німцями). Ця розповідь стала приводом для вираження власної думки відносно Сталіна та його «кліки» [8, с. 87] тощо. Отже, кожний з моментів оповідання – нагода для виникнення наступного. Така організація хронотопу робить віддалені у часі і просторі події взаємопов'язаними, ніби об'єднує різнопланові частини дійсності: реальне та історичне, біографічний часопростір письменника й індивідуальні світи інших людей та істот.

Можна також прослідкувати поєднання в одному оповіданні хронологічного, асоціативного принципу сюжетобудови і невмотивованого нанизування подій зображуваного (за аналогією до засад літератури потоку свідомості). Наприклад, автор починає оповідання [8, с. 69–77] з повідомлення про вихід з друку третьої частини роману «Лавка». Далі оповідач звертається до власної манери творчості, стану своєї письменницької діяльності до та після об'єднання Німеччини. Поки що все викладається логічно і зв'язно до того моменту, поки автор не повертається до розповіді про своїх «людей у лісах» [8, с. 73]. Тут кожний абзац – інша маленька історія: про дрозда, ката, спостереження автора-оповідача за курми, умови гарного догляду за кімнатними рослинами, прогноз погоди, вишневі дерева і птахів, що полюбляють їхні плоди, кінооператорів, інтерв'ю для фільму, театр імені Ф. Шіллера. Всі ці фрагменти оповідання пов'язані між собою тільки тим, що вони є складовими однієї картини сільської дійсності і буденного життя самого письменника. Звісно, таке поєднання сюжетних елементів зображуваного щодо часу і простору привносить, з одного боку, відчуття хаотичності, а з іншого, значно розширює хронотопічні межі оповідання і цим самим дає можливість повніше зрозуміти ідею авторського задуму.

Але письменник звертається не тільки до минулого та теперішнього часу з власного життя та творчості. Є у нього цікаві міркування, спрямовані й до майбутнього. Е. Штріттматтер завбачує в одному з оповідань циклу «Перед метаморфозою» певні сподівання молоді та звичайних людей на двохтисячний рік як плани щодо покращення сучасної їм дійсності: «Для молоді політичні та господарські пророкування є приводом переживати радість або очікувати чогось від майбутнього. В маленьких містечках Маленькі люди, які перебувають у постійному шумі від транспорту, сподіваються, що їхнє життя буде проходити тихіше. Їм обіцяють через п'ять років *вулицю в обхід ...*» [8, с. 92].

Отже, часово-просторова побудова збірки малої прози «Історії без батьківщини» та циклу оповідань «Перед метаморфозою» відзначається різноплановістю: події оповідань відбуваються у реальному, історичному, онейричному планах художнього світу. Митець насичує твори зверненням як до минулого з власного життя і всієї Німеччини, так і часу теперішнього та майбутнього. Відома автобіографічність малої прози письменника висуває на передній план власні спогади, пам'ять, що органічно вписує творчість митця в контекст сучасної йому історичної епохи. Зображувані події відбувались переважно у межах НДР (точніше, серболужицької місцевості), представляючи майже виключно сільське повсякденне життя німців на лоні природи як основи всього, що існує у світі.

У даній статті здійснено спробу аналізу хронотопічної будови двох книг Е. Штріттматтера: «Історії без батьківщини» та «Перед метаморфозою». Залишається відкритим питання своєрідності часово-просторової організації художнього світу письменника на матеріалі всіх написаних автором прозових творів.

Джерела та література

1. Горноста́й П. П. Личность и время: Творчество как переживание//Психодрама и современная психотерапия. – 2003. №4(5). – С. 18-26. <http://hpsy.ru/public/x1244.htm>
2. Подковыркин П.Ф. Художественный мир в стихотворении А. Ахматовой «Музе» («Муза-сестра заглянула в лицо...»). <http://ppf.asf.ru/mir.html>
3. Темирболат А. Б. Хроно́топ в системе семиотики http://209.85.129.104/search?q=cache:rVNjaGAMuGUJ:filologija.vukhf.lt/8-13/4_4%2520Temirbolat%2520Red.doc+%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8F+%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE+%D0%B2+%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B7
4. Темирболат А. Б. Хроно́топ в структуре повести Д. Снегина «Флами, или очарованные собой». http://209.85.129.104/search?q=cache:O7Drfm0MwJ0J:philology.nsc.ru/index2.php%3Foption%3Dcom_content%26do_pdf%3D1%26id%3D60+%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8F+%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE+%D0%B2+%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81
5. Dyroff S. Zeit und Raums in den Gedächtnistheorien von Aleida und Jan Assmann http://www.polgeron.edu.pl/php/texte/2006_dyroff.pdf
6. Gransow T. Bauformen des Erzählens: Aufbauprinzipien des Erzählens I http://www.thomasgransow.de/Fachmethoden/Deutsch/Bauformen_1.html
7. Strittmatter E. Geschichten ohne Heimat. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 2004. – 239 S.
8. Strittmatter E. Vor der Verwandlung. Aufzeichnungen. – Berlin: Aufbau-Verlag GmbH, 2002. – 173 S.